

4 дәріс. Орталық банк – ақша-несие саясатының негізгі жүргізушісі

1. Орталық банктер және олардың пайда болу тарихы
2. Орталық банктердің қызметін ұйымдастыру
3. Орталық банктің тәуелсіздігін анықтайтын факторлар
4. Орталық банктердің мәні мен функциялары

1. Орталық банктер және олардың тарихы

Несиелік жүйенің дамуының алғашқы кезеңдерінде Орталық және коммерциялық банктер арасында нақты айырмашылық болған жоқ. Коммерциялық банктер банкноттарды шығаруды капиталды жұмылдыру көздерінің бірі ретінде кеңінен қолданды. Несие жүйесі дамыған сайын бірнеше ірі коммерциялық банктерде банкнот эмиссиясын орталықтандыру процесі жүрді, нәтижесінде банкноттарды шығарудың монополиялық құқығы коммерциялық банктердің жалпыға бірдей сеніміне ие болған бір банкке бекітілді, оның банкноттары айналымның жалпыға бірдей несиелік құралы қызметін сәтті орындай алды. Бастапқыда мұндай банк эмиссиялық немесе ұлттық деп аталды, ал кейінірек оның үстем жағдайына сәйкес келетін орталық банк (ОБ) деп аталды, ОБ несие жүйесінің осі, орталығы ретінде қызмет етеді.

Алайда, мемлекетпен тығыз байланыс оның ОБ саясатына шексіз әсер етуі мүмкін дегенді білдірмейді. Капиталдың тиістілігіне қарамастан, Орталық банк заңды түрде дербес болып табылады. Көбінесе ол заң шығарушы органға немесе Парламент құрған арнайы банк комиссиясына есеп береді. ОБ тәуелсіздігінің едәуір дәрежесі оның қызметінің тиімділігінің қажетті шарты болып табылады, ол көбінесе Үкіметтің қысқа мерзімді мақсаттарына қайшы келеді. Сонымен бірге, Орталық банктің үкіметтен тәуелсіздігі салыстырмалы сипатқа ие, өйткені экономикалық саясат оның негізгі элементтерін: ақша-несие және қаржы саясатын нақты үйлестірусіз және тығыз байланыстырусыз сәтті бола алмайды.

Тарихшылардың айтуынша, алғашқы Ұлттық банк шведтік "РиксБанк" болған, ол 1668 жылы құрылған, бірақ оны ұйымдастырудың мән-жайы қазір аз белгілі.

Тарихи тұрғыдан орталық банктерді құрудың екі жолы болған. Олардың кейбіреулері ұзақ тарихи эволюцияның нәтижесінде орталық болды. Бұл негізінен капиталистік қатынастар салыстырмалы түрде ерте пайда болған елдерде болды (XIX ғасырдың ортасы мен XX ғасырдың басында).

Ұлыбританияның Орталық банкі 1694 жылы ағылшын үкіметі Франциямен соғыс жүргізу үшін өте үлкен несие қажет болған кезде пайда болды, оны беру үшін бірнеше саудагерлер бір жеке акционерлік банкке бірігіп, мемлекетке көрсеткен қызметі үшін алғыс ретінде алтынға еркін айырбасталатын ақша белгілерін қосымша шығаруға айрықша құқық алды. Осы банк шығарған ақша белгілері төлем құралы болды және елдің төлем айналымына енді. Сонымен

қатар, Ұлыбританияның Орталық Банкіне мемлекеттік несиелерді орналастыру құқығы берілді, нәтижесінде осы банк арқылы мемлекеттік қарызды басқару жүйесі құрылды. Бір жарым ғасыр бойы Ұлыбританияның Орталық Банкі орталық банк рөлін атқарды. 1844 жылы ағылшын парламенті Ұлыбритания Орталық банкінің қолында эмиссиялық қызметті түпкілікті монополиялауды жариялаған Банк Заңын (Bank Act of 1844) қабылдады. Осы уақытқа дейін болған барлық басқа эмиссиялық банктердің құқықтары айтарлықтай қысқарды. 1848 жылы Францияда осындай заң қабылданды, онда эмиссиялық орталық Франция Банкі болды, ал 1875 жылы жас Германия империясы Пруссия банкі негізінде Германияның Орталық банкін құрды, оған арнайы эмиссиялық құқықтар да бекітілді.

Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін 1946 жылы Англияның орталық банкі ұлттандырылды және ақша саясатын анықтаумен қатар оған банктерді бақылау құқығы берілді.

Мемлекеттік-монополиялық капитализм дәуірінде бұрын акционерлік мәртебеге ие болған орталық банктерді ұлттандыру процесі үлкен дамыды. Орталық банктердің ұлттандырылуын 1929-1933 жылдардағы экономикалық дағдарыс және екінші дүниежүзілік соғыс жеделдетті, бұл экономиканы мемлекеттік – монополиялық реттеу тенденцияларын күшейтті. 1938 жылы Канада Банкі, 1942 жылы Жапония банкі ұлттандырылды.

Тарихи тұрғыдан алғанда, барлық елдерде орталық банктер белгілі бір өкілеттіктерге ие ірі банктер ретінде құрылды. Көптеген елдерде бұл банктер акционерлік қоғам ретінде құрылды. Бірте-бірте орталық банктер қолма-қол ақшаны қосымша шығару функциясын және басқа да нақты функцияларды монополиялады және Ұлттық несие жүйелерінің орталықтары ретінде бекітілді.

Банктердің жалпы қатарынан біреуін Орталық рөлге бөлу екі деңгейлі банк жүйесін құрудың басталуын білдіреді, оның жоғарғы деңгейінде резервтік банк орналасқан. Өз кезегінде, банктердің екі деңгейлі жүйесін құру қажеттілігі нарықтық қатынастардың қарама-қайшы сипатына байланысты: бір жағынан, олар кәсіпкерлік еркіндігін және жеке қаржы құралдарына билік етуді талап етеді және мұны төменгі деңгейдегі элементтер - жеке банктер мен несиелік мекемелер қамтамасыз етеді; екінші жағынан, бұл қатынастар реттеуді қажет етеді (бақылау және мақсатты әсер ету) және бұл жағдай, атап айтқанда, Ұлттық банк түріндегі арнайы институтты қажет етеді.

Көптеген елдердің тарихы орталықтандыру мен қоғамдық бақылау банк жүйесінің тиімділігінің міндетті алғышарттары ретінде қызмет ететіндігін дәлелдеді. Банкноттардың (banknote) гетерогенділігіне, нашар реттелуіне және экономиканың қажеттіліктеріне сәйкес келмейтін ақшалай ұсынысқа байланысты банк ісінің таза орталықтандырылмаған жұмыс істеуі мен дамуы онсыз да стихиялық экономикаға қосымша тәртіпсіздік әкеледі. Осы тұрғыдан алғанда, ақша-кредит қатынастарын реттеу функциялары бар орталық банктердің құрылуы жеке кәсіпкерлік еркіндігін сақтай отырып, нарық элементін тиімді

тежеуге мүмкіндік беретін тарихи жаңалық болды.

XIX ғасырдың екінші жартысында. коммерциялық және эмиссиялық банктер арасындағы функцияларды одан әрі ажырату мынада:

- жеке банктер банкноттық қызметті тоқтатады, бірақ жұмыс істеп тұрған капиталистерге салымдар қабылдаумен және несиелер берумен айналысады;

- эмиссиялық банктер уақыт өте келе кәсіпкерлерді тікелей несиелендіруден алыстап барады және негізінен немесе тіпті тек жеке банктер мен қазынашылықтан салымдар тартумен, ақша белгілерін шығарумен және жеке банктер мен мемлекетке қарыздар берумен айналысады.

Осылайша, Еуропа елдерінде банк ісінің эволюциясы нәтижесінде әр елде көптеген коммерциялық немесе депозиттік, банктерден және бір немесе бірнеше эмиссиялық банктерден тұратын заманауи банк жүйесі қалыптасты, олар тікелей сауда-өнеркәсіптік клиенттермен емес, негізінен жеке банктермен жұмыс істейді және "банктердің банктері" болып табылады.

Еуропадан айырмашылығы, АҚШ-та орталық банк Бірінші дүниежүзілік соғыстан бір жыл бұрын ғана пайда болды. Бұл, ең алдымен, осы елдің арнайы федералды құрылымымен және федералды орталықтың үстем басшылығының әрбір штаттың тарихи қабылдамауымен байланысты болды. 1313 жылы Америка Құрама Штаттарында 7 мыңға жуық эмиссиялық ұлттық банктер болды. Бұл жағдай көбінесе банктік бизнес бостандығы қағидаттарын іс жүзінде жүзеге асырудың мысалы ретінде келтірілді. Шынында да, кез-келген адам немесе адамдар тобы бірқатар талаптарға бағынып, эмиссиялық банкті аша алады, ал банк бизнесі барлығына бірдей шарттармен ашылды.

Алайда Америкада банктік қызметті орталықтандыру қозғалысы болды. Экономикалық дағдарыстардың әрқайсысынан кейін (1873, 1893, 1907), олардың ауқымы бойынша ақшалай төлемдердің ішінара немесе толық тоқтатылуы орын алған кезде, Еуропалық орталық банктердің аналогын құруды қолдайтын дауыстар күшейе түсті. Бұл тенденциялар 1907 жылғы дағдарыс кезінде шарықтау шегіне жетті, тоқтата тұру екі айдан астам уақытқа созылды.

АҚШ мемлекет ретінде пайда болғаннан бері антифедеративті көңіл-күй жиі пайда болды. Резервтік банктің құрылуы айқын болған кезде, оны кім басқаруы керек екендігі туралы дау туды. Әрине, федералды үкімет оны қанатының астында ұстағысы келді. Кәсіпкерлік сектор мен әлеуетті мүше банктер (яғни ұлттық банктер) дәл соны көздеді. Оуэннің заң жобасы және оның кейінгі өзгерістері осы қарсылас топтар арасында исаға келуге мүмкіндік берді. Гласс— Оуэн Заңының соңғы редакциясына сәйкес, кейіннен Федералды резервтік заңға айналды (Федералдық резерв актісі), федералды үкімет, кәсіпкерлер және мүше банктер орталық банктің басқару органында бірдей ұсынылатын болады. Вашингтондағы федералды билік пен тиісті округтердің 12 Федералды резервтік банктері арасында өкілеттіктер бөлінеді.

2. Орталық банктердің қызметін ұйымдастыру

Орталық банк – бұл мемлекет пен экономиканың қалған бөлігі арасындағы банктер арқылы делдал. Мұндай мекеме ретінде ол ақша ағындары мен несие ағындарын заңмен бекітілген құралдар арқылы реттеуге арналған.

Әр түрлі мемлекеттерде мұндай банктер әртүрлі аталады: халықтық, мемлекеттік, эмиссиялық, резервтік, Украина Халық Банкі, АҚШ Федералды резервтік жүйесі, Англия орталық банкі, Германия Ұлттық Банкі, Вьетнам халық банкі, Қытай Орталық Банкі, Қазақстан Ұлттық Банкі.

Орталық банктердің негізгі функциялары:

Ақша белгілерінің қосымша шығарылымы. Көптеген елдердегі резервтік банк ресурстарының негізгі көзі қосымша ақша белгілерін шығару болып табылады (барлық міндеттемелердің 54-тен 85% - на дейін). Қазіргі кезеңде ақша белгілерін шығару толығымен сенімгерлік, яғни сары металмен қамтамасыз етілмеген. Қолма-қол ақшаны алтынмен қамтамасыз ету жойылды, дегенмен кейбір елдерде сенімгерлік қосымша шығарылымның шегін шектейтін заңдар ресми түрде жалғасуда. Ақша бірліктерінің ресми алтын мазмұны барлық жерде жойылды.

Ақша белгілерін қосымша шығарудың заманауи тетігі жеке банктерге, мемлекетке несие беруге және алтын мен валюта резервтерін ұлғайтуға негізделген. Қосымша шығару механизмі ақша белгілерін несиелік қамтамасыз ету сипатын анықтайды. Банктерге кредит беру кезінде ақша белгілерінің қосымша шығарылуы вексельдермен және басқа да банктік қарыздармен қамтамасыз етіледі; мемлекетке кредит беру кезінде — Мемлекеттік ұзақ мерзімді берешектермен, ал сары металл мен шетел валютасын сатып алу кезінде — тиісінше сары металмен және шетел валютасымен қамтамасыз етіледі. Басқаша айтқанда, банкнотаның қосымша шығарылымын қамтамасыз ету орталық банктің активтері болып табылады. Бұл, атап айтқанда, банктің пассивті және белсенді операцияларының өзара байланысын көрсетеді. Халық банкінің «ақша белгілерін қосымша шығару» пассивті операциясының мөлшері оның белсенді операцияларына байланысты: банктерге, қазынашылыққа (мин финге) несиелер, шетел валютасы мен сары металды сатып алу. Бұл жағдайда Ұлттық банктің аталған белсенді операциялары пассивтерге қатысты бастапқы деп айтуға болады.

Бұл дегеніміз, резервтік банктің несие жүйесіне немесе мемлекетке берген кез-келген несие ақша белгілерінің жаңа шығарылымымен байланысты дегенді білдірмейді. Мұндай қарыздар Ұлттық Банкте ашылған жеке банктер мен Қазынашылықтың шоттарына аударылуы мүмкін, бұл жағдайда банкнот емес, депозиттік орталық банктің қосымша шығарылымы орын алады.

Орталық банктердің ресурстарының көзі қазынашылық (мемлекеттік бюджет қаражаты) және коммерциялық банктердің салымдары болып табылады.

Жеке банктер өздерінің кассалық резервтерінің бір бөлігін, соның ішінде міндетті резервтерді орталық банктердегі пайызсыз шоттарға орналастыра алады.

Бірқатар елдерде міндетті резервтер арнайы шоттарға, әдетте, пайызсыз аударылады. Бұл тәртіп, атап айтқанда, Ресей Федерациясында қолданылады. Орталық банктер жеке банктерге және белгіленген пайыздық мөлшерлеменен мерзімді шоттар аша алады. Ресей Федерациясында Орталық банк 1996 жылдың көктемінен бастап белгіленген мөлшерлеме бойынша банктердің бос қаражатын депозитке алады.

Әдетте, міндеттеменің 4% - дан аспауы Банктің меншікті капиталына тиесілі.

Орталық банк қызметін бақылау мәселелері. Орталық банктің қызметін сол немесе басқа нысанда қадағалау барлық жетекші капиталистік елдерде жүзеге асырылады және тұтастай алғанда мемлекеттің экономикасы үшін үлкен маңызға ие.

Осылайша, Испания Мемлекеттік банкінің қызметін Қазынашылық министрінің жанындағы арнайы комиссия бақылайды (аудиторлық қызмет оның қарамағында).

Сондай-ақ Ұлыбританияның Орталық банкіне өз балансын апта сайын жариялау міндеті жүктелді. Ал қаржы жылының соңында Англияның Орталық банкі өткен жылдағы қызметі туралы толық есепті жариялауы керек. Есеп қазынашылық канцлерге беріледі. Есептің егжей-тегжейлері келесідей:

- қаржы жылының соңында депозиттер қабылдауға рұқсат етілген банк мекемелерінің тізбесі;
- банктік қадағалау кеңесінің есебі;
- банк қызметі туралы жарияланған нормативтік құқықтық актілерге енгізілген өзгерістер.

Бір қызығы, Англия Орталық банкінің есебіне енгізілген тізім оны сұраған кез келген жеке тұлғаның назарына бір ай ішінде және «қонымды» ақыға жеткізілуі керек.

Орталық банктердің ақша-несие саясатын жүзеге асыруы. Негізгі мақсаттары тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу, жұмыссыздық пен инфляцияны төмендету, төлем балансын теңестіру болып табылатын мемлекеттің экономикалық саясатының құрамдас бөлігі Орталық банк экономиканы ақша-несиелік реттеудің негізгі жүргізушісі болып табылады.

Экономиканың жалпы жағдайы көбінесе ақша-несие саласының жағдайына байланысты. Институттар саны, несиелік ресурстар мен операциялардың көлемі бойынша жеке банктер мен басқа да несиелік ұйымдар бүкіл ақша-несие жүйесінің негізін құрайды. Айта кету керек, көптеген елдерде ақша массасының 75 — тен 90% - на дейін банктік депозиттер және тек 25-10% - Орталық банктің ақша белгісі. Сондықтан, егер мемлекет Орталық банк арқылы жеке банктер операцияларының ауқымы мен сипатына әсер ете алатын болса, ақша-несие саласын мемлекеттік реттеу сәтті бола алады. Бұл әсер ету әдістері әртүрлі, олардың ең көп тарағандары:

- орталық банктің операциялары бойынша пайыздық мөлшерлемелердің

өзгеруі (пайыздық саясат);

- банктердің міндетті резервтерінің нормаларын өзгерту;
- ашық нарықтағы операциялар, яғни вексельдерді, мемлекеттік облигацияларды және басқа да бағалы қағаздарды сатып алу-сату операциялары;
- банктер үшін экономикалық нормативтерді регламенттеу (кассалық резервтер мен депозиттер, өтімді активтер мен депозиттер, меншікті капитал мен қарыз, акционерлік капитал мен қарыз, меншікті капитал мен активтер, бір қарыз алушыға қарыз сомасы және капитал немесе активтер және т.б. арасындағы қатынастар).

Ақшаны реттеудің бұл әдістерін жалпы деп атауға болады, өйткені олар барлық жеке банктердің операцияларына, жалпы несиелік капитал нарығына әсер етеді.

Несиенің жекелеген нысандарын (мысалы, тұтынушылық) немесе әртүрлі салаларды (тұрғын үй, экспорттық сауда) несиелендіруді реттеуге бағытталған таңдамалы (селективті) әдістер де қолданылуы мүмкін. Таңдамалы әдістерге мыналар жатады:

- жеке банктер немесе несиелер үшін банктік несиелер мөлшерін тікелей шектеу (несиелік төбелер деп аталады);

- қарыздардың нақты түрлерін беру шарттарын регламенттеу, атап айтқанда, қамтамасыз ету сомасы мен берілген кредит мөлшері арасындағы айырма, яғни маржа мөлшерін белгілеу.

Реттеудің дәстүрлі әдісі – пайыздық саясат. Бухгалтерлік және несиелік операциялар бойынша мөлшерлемені көтеру арқылы Ұлттық банк жеке банктер мен олардың клиенттерінің қарыз алу мүмкіндіктерін азайтады, бұл өз кезегінде ақша массасының қысқаруына және нарықтық пайыздық мөлшерлеменің жоғарылауына әкеледі. Бұл төлем балансының, валюта бағамының күйінде де көрінеді. Ставкалардың өсуі елге шетелдік қысқа мерзімді капиталды тартуға ықпал етеді, нәтижесінде төлем балансы жанданады, шетел валютасының ұсынысы артады, тиісінше шетел валютасының бағамы төмендейді және ұлттық валюта бағамы көтеріледі. Резервтік банк мөлшерлемесінің төмендеуі керісінше нәтижелерге әкеледі.

Жеке банктердің кредиттік ресурстарына, олардың қарыз беру мүмкіндіктеріне міндетті резервтер нормасының өзгеруі елеулі әсер етеді. Оны көтеру банк қаражатының көп бөлігі Орталық банктің шоттарында «қатып қалғанын» және жеке банктерге несие беру үшін пайдаланылмайтынын білдіреді. Нәтижесінде банктік несиелер мен айналыстағы ақша массасы азаяды, банктік несиелер бойынша пайыздар артады. Банктік резервтер нормасының төмендеуі банктік қарыздар мен ақша массасының кеңеюіне, нарықтық пайыздың төмендеуіне әкеледі.

Бағалы қағаздар нарығы дамыған елдерде ақша-несиелік реттеудің ең кең тараған әдісі – ашық нарықтағы операциялар, олар жеке банктердің қызметіне қол жетімді ресурстардың көлемі арқылы әсер етеді. Егер резервтік банк бағалы

қағаздарды ашық нарықта сатса, ал жеке банктер сатып алатын болса, онда соңғысының ресурстары және сәйкесінше олардың клиенттерге несие беру мүмкіндігі төмендейді. Бұл айналымдағы ақша массасының қысқаруына және несие пайызының өсуіне әкеледі. Нарықта бағалы қағаздарды жеке банктерден сатып алу арқылы орталық банк оларға қосымша ресурстар береді және несие беру мүмкіндіктерін кеңейтеді. Ашық нарықтағы операциялар банк ресурстарын, пайыздық мөлшерлемелерді және мемлекеттік бағалы қағаздар бағасын реттеуге ықпал етеді.

Қысқа мерзімді пайыздық мөлшерлемелерді реттеу үшін дәстүрлі түрде орталық банктің вексельдермен (қазынашылық және коммерциялық) және қысқа мерзімді мемлекеттік облигациялармен операциялары қолданылады. Оларды сату ақша нарығының қолма-қол ақшасын шектейді және нарықтық пайыздық мөлшерлемелердің өсуіне әкеледі. Егер халық банкі пайыздың нарықтық нормасын ұлғайтуға жол бергісі келмесе, онда ол банктерден қысқа мерзімді бағалы қағаздар мен вексельдерді ағымдағы нарықтық мөлшерлемелер бойынша сатып алу арқылы қолдау көрсетеді.

Ұзақ мерзімді пайыздық мөлшерлемелерді реттеудің дәстүрлі құралы Орталық банктің тұрақты пайыздық ұзақ мерзімді мемлекеттік қарыздары бар операциялары болып табылады. Ұлттық банктің мұндай қарыздарды сатып алуы олардың нарықтық бағамының өсуіне әкеледі (оларға сұраныстың кеңеюі нәтижесінде). Облигациялар бағасының өсуі олардың нақты кірістілігінің төмендеуін білдіреді, бұл облигация бойынша купондық кіріс сомасының оның нарықтық бағамына қатынасымен анықталады. Ұзақ мерзімді облигациялардың нақты кірістілігінің төмендеуі нарықтағы ұзақ мерзімді пайыздық мөлшерлемелердің төмендеуіне әкеледі. Резервтік банктің ашық нарықта өтемақыларын сатуы олардың бағамының төмендеуіне және облигациялардың кірістілігінің жоғарылауына, демек ұзақ мерзімді пайыздық мөлшерлемелерге әкеледі. Сонымен қатар, бағалы қағаздарды сатып алу-сату банктік ресурстарды кеңейту немесе шектеу арқылы пайыздық мөлшерлемелерге әсер етеді.

Ақша-несие саясаты кең және тар мағынада қарастырылуы керек. Кең мағынада ол инфляциямен және жұмыссыздықпен күресуге, айналымдағы ақша массасын, банк жүйесінің өтімділігін, ұзақ мерзімді пайыздық мөлшерлемелерді реттеу арқылы экономикалық дамудың тұрақты қарқынына қол жеткізуге бағытталған. Тар мағынада мұндай саясат валюталық интервенция, резервтік банк мөлшерлемесін өзгерту және қысқа мерзімді пайыздық мөлшерлемелерді реттеудің басқа әдістері арқылы оңтайлы валюта бағамына қол жеткізуге бағытталған. Валюталық интервенция деп Орталық банктің валюта нарығында ұлттық валютаға шетел валютасын сатып алу-сату саясаты түсініледі. Орталық банк ұлттық валютаның орнына шетел валютасын сатқанда немесе сатып алғанда, шетел валютасына сұраныс пен ұсыныстың арақатынасы өзгереді және сәйкесінше ұлттық валюта бағамы өзгереді.

3. Орталық банктің тәуелсіздігін анықтайтын факторлар

Қазіргі жағдайда ақша-кредит саясатының тиімділігі көбінесе Орталық Банктің саясатына деген сенім дәрежесімен, сондай-ақ Банктің атқарушы биліктен тәуелсіздік дәрежесімен анықталады. Соңғы факторды нақты бағалау қиынға соғады және кейбір ресми критерийлер (Орталық банк басшылығының ауысу жиілігі, Банктің мемлекеттік секторды кредиттеуге қатысу шекаралары, бюджет тапшылығы проблемаларын шешу және жарғыда белгіленген банктің басқа да ресми сипаттамалары) негізінде де, Орталық банктің нақты Тәуелсіздігін куәландыратын бейресми сәттер негізінде де анықталады.

Дамушы елдерде, сондай-ақ өтпелі экономикасы бар елдерде келесі заңдылық жиі көрінеді: орталық банктің тәуелсіздігі (ресми және бейресми) неғұрлым көп болса, инфляция қарқыны мен бюджет тапшылығы соғұрлым төмен болады.

Орталық банктің мемлекеттен тәуелсіздігін анықтайтын бірнеше факторлар бар, бірінші факторға орталық факторлардың меншік нысаны жатады.

Меншік сипаты бойынша банктерді келесі түрлерге бөлуге болады:

- Капиталы мемлекетке тиесілі мемлекеттер. Осылайша, Орталық банк капиталының 100% - ы Ұлыбританиядағы, ГФР-дағы, Франциядағы, Ресейдегі, Қазақстандағы, Даниядағы және Нидерландыдағы мемлекетке тиесілі;

- Акционерлік: АҚШ-та федералды резервтік банктердің 100% - ы ФРЖ-ға мүше банктердің меншігінде; Италияда орталық банк капиталының 100% - ы банктер мен сақтандыру компанияларына тиесілі;

- Аралас: Жапонияда (55% - мемлекет меншігінде және 45% - жеке тұлғалар) және Швейцарияда (57% - кантондардың меншігінде және 43% - жеке тұлғалар).

Алайда, АҚШ-тың ФРЖ және Германияның Орталық Банкі мемлекетке ең тәуелді емес, дегенмен АҚШ – та федералды резервтік банктердің капиталы ФРЖ – ға мүше банктерге, ал ГФР-да мемлекетке тиесілі. Демек, мемлекеттің орталық банктің капиталына 100% қатысуы бедел мен дәстүр мәселесі болып табылады.

Мысалы, Италияның Ұлттық Банкі банктер мен сақтандыру компанияларының меншігінде болса да, мемлекеттік органдарға көбірек тәуелді.

Халық банкінің мемлекеттен тәуелсіздігін анықтайтын екінші фактор-банк басшылығын тағайындау немесе таңдау рәсімі. Осы негізде Орталық банктерді елдер бойынша топтастыруға болады.

Бірінші топ-Ұлттық банктің басқару органдарын (Президент пен директорат мүшелерін) Үкімет тағайындайтын немесе үкімет ұсынған кандидатуралардан сайлайтын елдер. Бұл топқа Австрия, Англия, Дания, Ресей, Франция, Германия, Швейцария, күншығыс елі кіреді.

Екінші топқа Италия кіреді, онда резервтік банктің Президентін саяси қайраткерлер кірмейтін Банктің Басқарушылар кеңесі тағайындайды, содан кейін министрлер кеңесі мақұлдап, Ел Президенті бекітуі керек.

Үшінші топқа Нидерланды кіреді, онда тағайындау туралы шешімді Министрлер Кеңесі халық банкі ұсынған кандидатуралар негізінде қабылдайды.

Индустриалды дамыған елдердің көпшілігінде орталық банктің басшылығын белгіленген мерзімнен бұрын қайтарып алу мүмкін емес. Ерекшелік-бұл мемлекетке көбірек тәуелді Италия, Франция, Ресей Федерациясының Орталық банктері.

Халық банкінің тәуелсіздігін көрсететін *үшінші фактор* – оның қызметінің мақсаттары мен міндеттерін заңнамада айқындау дәрежесі. Бұл арқылы, біріншіден, Ұлттық банк қызметі бостандығының шеңбері белгіленеді, екіншіден, оның өкілеттіктері заңнамалық тәртіппен айқындалады. Осылайша, Австрия, Дания, Франция, ГФР, Швейцария және самурай елдерінде негізгі мақсаттар мен қызмет саласы мемлекеттің негізгі заңында көрсетілген немесе халық банкі мен банк қызметі туралы заңдарда егжей-тегжейлі көрсетілген.

АҚШ, Швеция, Италия сияқты елдерде заңнамада резервтік банктің міндеттері тек жалпы түрде тұжырымдалған.

Орталық банк тәуелсіздігінің *төртінші факторы* мемлекеттік органдардың олардың ақша-кредит саясатына араласуына заңнамалық белгіленген құқығы болып табылады.

Осыған байланысты тәуелсіздіктің ең төменгі дәрежесіне Франция мен Италияның орталық банктері ие. Осы елдердегі ақша-кредит саясатының бағытын анықтау заңнамалық тәртіппен Үкіметке берілді. Резервтік банк тек кеңесші болып табылады және Үкіметтің шешімдерін орындауы керек.

Ұлыбритания, Нидерланды, Швеция және самурай елі сияқты елдерде мемлекеттік органдардың халық банкінің саясатына араласу мүмкіндігі Заңмен бекітілген.

Австрия мен Данияда мемлекеттің ақша-несие саясатына араласуы заңды түрде қарастырылмаған, бірақ резервтік банк өз саясатын Үкіметтің экономикалық саясатымен үйлестіруге міндетті.

Сонымен, ГФР мен Швейцарияның орталық банктері осы негізде ең тәуелсіз болып табылады, өйткені бұл елдердің заңнамасында мемлекеттің Ұлттық банктің ақша саясатына араласу құқығы жоқ. Сонымен қатар, АҚШ-тың Федералды резервтік жүйесінен айырмашылығы, Германияның Орталық Банкі Парламентке есеп бермейді.

Резервтік банктің тәуелсіздігінің *бесінші факторы* – үкіметті несиелендіруде заңнамалық шектеулердің болуы.

Осылайша, орталық банктің тәуелсіздігінің осы бес факторы оның индустриалды дамыған елдердің экономикасындағы орны, оған заңмен берілген реттеу құралдарының көмегімен экономикалық процестерге әсері, Үкіметке тәуелділік дәрежесі және елдің ақша-несие жүйесіндегі ерекше рөлі туралы куәландырады.

Бірақ, халық банкінің капиталы мемлекетке тиесілі ме, жоқ па, тарихи тұрғыдан банк пен үкімет арасында тығыз байланыстар дамыды, әсіресе қазіргі

кезеңде күшейе түсті.

Алайда, мемлекетпен тығыз байланыс оның Ұлттық Банктің саясатына шексіз әсер етуі мүмкін дегенді білдірмейді. Капиталдың тиістілігіне қарамастан, орталық банк заңды түрде дербес болып табылады. Көбінесе ол Парламент құрған заң шығарушы немесе арнайы банк комиссиясына есеп береді. Парламент, президент, Үкімет, монарх тағайындай алатын банк менеджері Үкіметтің құрамына кірмейді. Резервтік банктің тәуелсіздігінің едәуір дәрежесі оның қызметінің тиімділігінің қажетті шарты болып табылады, ол көбінесе Үкіметтің қысқа мерзімді мақсаттарына қайшы келеді, айталық, кезекті сайлауды жақындатады. Бұл үкіметтің бюджет тапшылығын жабу үшін орталық банк ресурстарын пайдалану мүмкіндігін шектеу тұрғысынан өте маңызды.

Сонымен бірге, Халық банкінің үкіметтен тәуелсіздігі салыстырмалы сипатқа ие, өйткені экономикалық саясат оның негізгі элементтерін нақты үйлестірусіз және тығыз байланыстырусыз сәтті бола алмайды.

Ұлттық банк Үкіметтің макроэкономикалық бағытының басымдықтарымен тікелей анықталады. Сайып келгенде, кез-келген халық банкі белгілі бір дәрежеде банк пен мемлекеттік органның ерекшеліктерін біріктіреді.

Несие жүйесіндегі жағдай бойынша Ұлттық банк «банктердің банкі» рөлін атқарады, яғни жеке банктер мен басқа мекемелердің міндетті резервтері мен бос қаражаттарын сақтайды, оларға қарыз береді, "соңғы сатыдағы несие беруші" ретінде әрекет етеді, қаржылық міндеттемелерді өзара есепке алудың ұлттық жүйесін тікелей өз бөлімшелері арқылы немесе арнайы есеп айырысу палаталары арқылы ұйымдастырады.

Қазіргі уақытта әлемде елуге жуық орталық банктер бар. Жағдайлардың басым көпшілігінде олар мемлекеттік мәртебеге ие және үкіметтік ведомстволардың немесе атқарушы (қаржылық) биліктің дербес органдарының функцияларын орындайды. Көптеген елдердің заңнамаларында орталық банктердің бірінші кезектегі мақсаты ақша айналымын қамтамасыз ету, банк секторын дамыту және Мемлекеттік валютаның тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады.

Елде жұмыс істейтін банктерде бір деңгейлі немесе екі деңгейлі ұйым немесе банк жүйесі болуы мүмкін.

Бір деңгейлі жүйені елде Ұлттық банк болмаған кезде немесе тек орталық банктер болған кезде қолдануға болады. Алайда, бұл жағдайда банк жүйесі туралы айтуға әлі ерте. Өркениетті нарықтық экономиканың элементі ретінде банк жүйесі тек екі деңгейлі болуы мүмкін.

Сондықтан нарықтық экономикасы дамыған барлық елдерде екі деңгейлі банк жүйелері дамыды. Жүйенің жоғарғы деңгейін орталық (эмиссиялық) банк ұсынады. Төменгі деңгейде әмбебап және мамандандырылған банктерге (инвестициялық банктер, жинақ банктері, ипотекалық банктер, тұтынушылық несие банктері, салалық банктер, ішкі өндірістік банктер) және банктік емес несие-қаржы институттарына (инвестициялық компаниялар, инвестициялық

қорлар, сақтандыру компаниялары, зейнетақы қорлары, ломбардтар, Траст компаниялары және т. б.) бөлінетін жеке банктер жұмыс істейді.

Екі деңгейлі банк жүйесін құру қажеттілігі нарықта қалыптасқан қатынастардың өте қарама-қайшы сипатына байланысты. Бір жағынан, банктер кәсіпкерлік еркіндігін және жеке қаржы құралдарына билік етуді талап етеді және мұны төменгі деңгейдегі элементтермен – жеке банктермен қамтамасыз етуге болады. Екінші жағынан, бұл қатынастар белгілі бір институтты қажет ететін белгілі бір реттеуді, бақылауды және мақсатты әсерді қажет етеді, ал екі деңгейлі жүйеде бұл институт резервтік банк болып табылады.

Кредиттік-ақшалай қатынастарды реттеу функциясы бар орталық банктердің құрылуы жеке кәсіпкерлік еркіндігін сақтай отырып, нарық элементін тиімді тежеуге мүмкіндік берді.

4. Орталық банктердің табиғаты мен функциялары

Экономиканың мүдделері мен ақша-несие органдарының мүмкіндіктеріне барынша жауап беретін Орталық банк институтының негізгі міндеті – инфляцияның төмен деңгейіне қол жеткізу және оны ұстап тұру. Бұл фактіні мойындау соңғы жиырма жыл ішінде әлемнің әртүрлі бөліктеріндегі экономикалық даму деңгейі мен сипаты бойынша әртүрлі ондаған елдердің ақша-несие саясатының моделіне көшуіне әкелді.

Ақша-несиелік реттеудің табиғатындағы айырмашылықтар ақша-несие саясатының құралын (немесе аралық мақсатын) таңдаумен де анықталады. Дамыған елдердің орталық банктері бұл үшін негізінен пайыздық мөлшерлемелерді пайдаланады. Дамушы елдер мен өтпелі экономикасы бар елдер өздерінің қаржы нарықтары мен банк жүйелерінің дамымағандығынан бұрынғысынша ақша массасын бақылауға қатты сүйенеді.

Эмитент-банктер – айналысқа банкноттарды шығаруға құқығы бар орталық банктер. Орталық банктердің функцияларын орындайтын, ақшалай тауарлармен тек банктер арасында сауда жасайтын және жеке экономикалық бірліктермен тікелей қатынасқа түспейтін банктердің негізгі міндеті банк жүйесінің эмиссиялық, несиелік және есеп айырысу қызметін басқару болып табылады. Олар сөздің дәстүрлі мағынасында коммерциялық ұйымдар да, мемлекеттік органдар да емес.

Эмитент-банкте басқа банктердің ешқайсысында бола алмайтындай үлкен қаражат бар. Бұл жағдай оған барлық басқа банктерді қолдауға және олардың қызметін басқаруға мүмкіндік береді. Эмитент-банк елдегі банк қызметін ұйымдастырудың орталығына айналады, оның төңірегіне барлық басқа банктер мен басқа да несиелік мекемелер топтастырылған.

Орталық банктің мәні оның 5-суретте көрсетілген функцияларынан көрінеді:

Сурет 5. Орталық банктердің функциялары

Орталық банкке бұл өкілеттіктерді беру екі деңгейлі банк жүйесінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл функцияларды жүзеге асыру үшін орталық банкке аймақтық мекемелердің кең желісі мен орталық аппараты қажет.